

Арнольд СЛЮСАР

ПРО ПСИХОЛОГІЗМ У РОСІЙСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

Проблема художнього психологізму — одна з найбільш складних і найменш досліджених. І, звичайно, В. В. Фашенко не міг не звернутися до неї, коли у нього з'явилася потреба підійти до літературного твору всебічно. Він став справжнім фундатором цього напрямку в українському літературознавстві, засновником цілої наукової школи... Для нього психологізм — це "...універсальна, родова якість художньої творчості", що знаходить вияв у "...системі форм (типів) і засобів зображення та вираження людської психіки в літературі" [20, 49], Виникла вона разом з літературою і, отже, пройшла у своєму розвитку ряд етапів.

Психологізм проявлявся ще у давньоруській літературі, але стихійно, часом всупереч її дидактичній і релігійній (та міфологічній) направленості. Нова російська література, що виникла у 30—40 роки ХVІІІ століття, визнала людину своїм предметом. І, отже, в ній розпочалося формування гуманізму і психологізму як провідних принципів відображення. Але дидактичність і риторичність, протиставлення "високого" і "низького", "безспірність ідеалу", абстрактність і раціоналізм, зосередженість на загальному, а не на окремому, одиничному [1, 151] не сприяли розвитку психологізму. Звичайно, ці риси у повному вираженні були притаманні, в основному, класицизму. З виник-

ненням просвітительського реалізму і особливо сентименталізму дидактико-риторичний пафос став слабнути. Зародився навіть психологічний напрямок, перш за все у творчості М. М. Карамзіна. Так, В. Г. Белінський зазначав: "Карамзін перший на Русі почав писати повісті... в яких діяли люди, відображалось життя серця і пристрастей..." [4, т. 7, 133]. Суттєве значення у цьому відношенні мала творчість передромантиків, зокрема Г. Р. Державіна. В ній проявлявся інтерес до індивідуальної неповторності особистості, нації, епохи...

Справжній же перелом стався у російській літературі першої половини ХІХ століття. Пробудження самосвідомості у російському суспільстві, особливо у зв'язку з Вітчизняною війною 1812 р. сприяло піднесенню особистості, визнанню цінності її індивідуальної неповторності, усвідомленню її причетності до духовного буття людства, до історії... Це зумовило розрив з дидактико-риторичною направленістю і перехід до художності у власному розумінні цього слова. У 20—30 роки ХІХ століття російська література вже набула справжньої зрілості. Перш за все у творчості О. С. Пушкіна, який, таким чином, став її засновником. Художність знайшла найбільш повний вияв у створенні характерів як найбільш стійких, багатограних і динамічних психологіч-

них структур, втілюючих неповторність індивідуальності. Саме на цьому ґрунті завершилося оформлення психологізму як одного з провідних принципів відображення. Це сталося у тісній взаємодії з романтизмом і критичним реалізмом. Адже їх пафос полягав перш за все у відображенні людської індивідуальності, в утвердженні її самостійності, у показі її розквіту і разом з тим каліцтва, заподіяних соціально-історичними умовами життя.

Відображення характерів стало усвідомленою закономірністю ще у 1800 роки. Так, у 1809 р. В. А. Жуковський, відносячи І. А. Крилова до тих байкарів, що перетворюють дидактичну байку у художню, писав: "...кожна діюча у його байці особа має характер і образ її одній відповідні; читач стає подумки ніби присутнім при тій дії, яку змальовує віршописець" [7, т. 4, 411]. Пізніше В. К. Кюхельбекер, відзначаючи новаторство "Горя з розуму" О. С. Грибоєдова, вказував на вирішальне значення у цій комедії характерів, їх зіткнення: "Даний Чацький, дані інші характери, вони зведені до купи і показано, яка неодмінно повинна бути зустріч цих антиподів" [11, 228]. Однією з перших спроб відтворення характеру сучасника стала поема О. С. Пушкіна "Кавказький полонений". Він виявився досить суперечливим. Погоджуючись, що герой позбавлений романтичної виключності, на яку саме чекали читачі, поет писав восени 1822 року: "...чому не втопився мій Полонений слідом за Черкешенкою? Як людина — він поступив дуже розсудливо, але в герої поеми не розсудливість потрібна. — Характер Полоненого невдалий; доводить це, що я не годжуся у герої романтичного віршу". Тут же розкривається сутність характеру, яка добре пояснює надмірну "розсудливість": "Я в ньому хотів відобразити цю байдужість до життя і до її насолод, цю передчасну старість душі, які зробилися відмітними рисами молоді 19-го століття" [16, т. 10, 49]. Звідси вже недалеко до Онегіна... А далі наступить черга художньої прози. Її дослідник мав усі підстави прийти до висновку: "Пушкін перший у російській лі-

тературі зробив наголос на характері, на типі... Пушкін, проте, не тільки ввів характер у російську повість, але й зробив його основним завданням. Цим він вказав їй шлях на багато десятиліть" [12, 188].

Та із вступом російської літератури у другу половину XIX століття становище змінилося. Першим і найгостріше це відчув, мабуть, Л. М. Толстой, з ім'ям якого буде пов'язано новий етап не лише в історії психологізму, а і взагалі у художньому розвитку людства... І листопада 1853 року він записав у щоденнику: "...у новому напрямку інтерес подробиць почуття заміняє інтерес самих подій. Повісті Пушкіна голі якось" [18, т. 46, 188]. Мине час, і великий письменник стане вважати пушкінські повісті "скарбом" і шукатиме у перечитуванні їх натхнення. Одна з них і справді надихне його на створення "Ани Кареніної". Але, звичайно, психологізм Пушкіна і Толстого — це різні художні системи із своїм баченням людини. Мабуть, слід відзначити, що існує й інша, проміжна форма, яку відкрив ще М. Ю. Лермонтов і яка стала основою для О. І. Герцена, І. С. Тургенєва, І. О. Гончарова, М. Є. Салтикова-Щедрина...

До неї звернувся й Ф. М. Достоевський у своїх творах 40-х років, щоб пізніше, особливо в "великих романах", перейти до відображення "подробиць почуття", близького Л. М. Толстому.

Отже, треба гадати, що в російській літературі першої половини XIX століття існували по меншій мірі три форми психологізму. Перш за все це той психологізм, який виник, коли предметом літератури вважалася людина взагалі, і над письменниками ще тяжіли у тій чи іншій мірі догми нормативної поетики, але протиставлялися вже не "високе" і "низьке", а "чутливість" і "холодність"... Основою ж була та форма психологізму, яка виникла з визнанням цінності людської індивідуальності. Це сприяло тому, що психологізм остаточно перетворився у один із провідних принципів відображення, поряд з гуманізмом. Тоді якраз у суспільній психології відбувалися до-

корінні зміни у зв'язку з пробудженням у суспільстві самосвідомості, з появою аналітичного підходу до існуючого образу життя. І саме до навколишнього світу, до дійсності повертає обличчя особистість. До цієї форми психологізму все більше приходили письменники 20-х і особливо 30-х рр. Найвищою ж рівня вона досягла у творчості О. С. Пушкіна і М. В. Гоголя. Нову форму психологізму відкрив М. Ю. Лермонтов, коли відобразив індивідуальність, яка заглибилася у внутрішнє життя, звернувшись до свого “я” — роздвоєного і рефлексуючого. Проте це був світ людини, який ще не набув динамічності і різноманітності, як це станеться у літературі другої половини XIX ст. У творах же 40—50-х рр. переважала форма психологізму, названа умовно “проміжною”. Як відомо, І. С. Тургенєв вважав свій психологізм “прихованим”, “утаємненим”. Певною мірою це визначення можна поширити і на творчість інших тогочасних письменників.

Розмова про психологізм буде, мабуть, конкретнішою, якщо уточнити його структуру. В. В. Фашенко розрізняв поняття “психологізм” і “психологічний аналіз”, не абсолютизуючи, звичайно, їх несхожість, і визнавав останній лише “складовою частиною...” [20, 5, 7]. Адже аналіз існує лише у зв'язку з синтезом, а, значить, під психологізмом слід, очевидно, вважати єдність психологічного аналізу і психологічного синтезу. І якщо психологічний аналіз розкриває ті чи інші сторони психіки, то синтез передає зміну уявлень про їх співвідношення, про особистість в цілому і являє собою систему категорій, у яких відбиваються найсуттєвіші риси особистості. Так, М. М. Бахтін зіставляв героїв “дистанційованих жанрів”, зокрема епопеї, і роману, виходячи із співвідношення в них зовнішнього і внутрішнього, статичного і динамічного, цілісності і роздвоєності [3, 476—480]. До цього слід додати ще такі “пари” як родові і індивідуальне, несвідоме і свідоме. Таким чином, психологізм — це діалектика психологічного аналізу і психологічного синтезу, сутність якої полягає

у відображенні характеру і внутрішнього життя особистості в їх безпосередніх і опосередкованих проявах, оскільки вони втілюються у зовнішності, мові, поведінці і, зрештою, у всій системі стосунків з навколишнім світом і власним “я”.

Основоположна роль у психологізмі належить, очевидно, індивідуальному і родовому, їх співвідношенню. І коли В. Скотт визначав шляхи психологічного аналізу у своєму першому романі, то назвав такі форми психіки, в яких, на його думку, найповніше реалізувалася єдність індивідуального і родового: це — пристрасі, які завжди були основним предметом відображення, ледве чи не з “Іліади”, — і характери, з художнього освоєння яких починається справжня історія роману. Він писав у своєму “Уверлі”: “...предметом моєї розповіді будуть скоріше люди, ніж звичаї і побут, а тому інтерес буде зосереджений... на характерах і пристрастях дійових осіб...” [17 т. 1, 7].

Слід відзначити, що зміст поняття “родове” мінливий. Адже “загальне” у патріархальному суспільстві з його замкнутістю далеко не завжди було рівнозначне “людству”. Для шотландця в романах В. Скотта це — “клан”, тобто “рід”. В Росії родовий устрій, як твердив у 40-і роки XIX ст. К. Кавелін, зберігав свою силу до реформ Петра I [8, 366—369]. Та, звичайно, його основи були підірвані раніше — на рубежі XVI—XVII століть, коли почався перехід від середньовіччя до Нової історії. Саме ця переломна епоха у житті українського народу змальована у “Стравжній помсті” Гоголя. В ній братовбивця Петро звинувачується головним чином у тому, що він припинив існування не лише окремої індивідуальності, але й цілого роду: “А людина без чесного роду і потомства, що хлібне зерно, яке кинуто у землю і пропало даремно у землі” [6, т. 1, 236]. Тому покарано не лише вбивцю, а й увесь рід. При цьому його представники терплять муки за злочини не тільки попередніх, але й наступних поколінь... І всі вони приречені на злодіяння, аж до самого героя цієї повісті-епопеї. Лише його дочка Катерина, тоб-

то “безвинна”, вільна від прокляття: у неї своя, власна доля... Так індивідуальність відокремлюється від роду й набуває самостійності. Це сталося, коли почав змінюватися зміст “загального”. Для Данила Бурульбаша вирішального значення набуває вже не “рід” з його кровним зв’язком, а стан... Своє “я”, поведінку, увесь образ життя він співвідносить з особистістю козака. Про свого тестя, справжня сутність якого йому ще невідома, він говорить дружині: “Ні, у нього не козацьке серце! Козацькі серця, коли зустрінуться де, як не виб”ються із грудей одне одному назустріч” [6, т. 1, 203]. Отже, йдеться про моральні чесноти, що втілюються в особистості козака, яка має родове значення для Данила...

Процес переростання станових рамок і піднесення “родового” до значення “людство” передано у романі-епопеї Пушкіна “Капітанська дочка”. Йдеться про наповнення загальнолюдським приватних стосунків, що виникають поряд з стосунками офіційними, зумовленими соціальною ієрархією. Коли Гриньова, який самовільно залишив службу в Оренбурзі заради приватної справи, приводять до “государя” — “батюшки”, то той зустрічає його урочисто як офіцера урядового війська. Він “...сидів під образами, в червоному кафтані, у високій шапці, поважно взявши в боки. Біля нього стояло декілька із головних його товаришів, з виглядом удаваної улесливості” [16, т. 6, 498—499]. Та силювана важність відразу ж зникла, бо він з першого ж погляду впізнав в полоненому офіцері Гриньова. Той же з самого початку сприймає “великого государя” як свого знайомого... Справа ускладнюється, бо Гриньов для пугачовців залишається офіцером урядового війська. Виникає суперечка, і Гриньову прийшлося нагадати Пугачову про особливий характер їх стосунків: подякувати за подарованого коня і кожуха... А потім у Білогорській кріпості в ньому заговорило станове розуміння честі, коли він побачив приниження Швабріна: “З огидою дивився я на дворянина, який валявся в ногах збіглого козака” [16, т. 6, 511]. Поняття “козак” тут

не те, що в “Страшній помсті”. Та вже через декілька хвилин “збіглий козак” виступає у новій якості. Гриньов йому заявляє: “Ти мій благодійник” [16, т. 6, 513]. Станова нерівність забувається. А згодом Гриньова буде тривожити думка про долю “лиходія”, на якого чекала страта, і це ставлення до вождя селянської революції остаточно ріднить його з ним і робить неможливим на оточуюче середовище...

“Капітанська дочка” — останнє слово її автора. Розпочав же він свій творчий шлях, коли в літературі безпосередньо відтворювався процес пробудження в суспільстві самосвідомості, а з ним і визнання цінності індивідуальної неповторності. Так, знайшло відображення “побутове вільнодумство”, за висловом Ю. М. Лотмана [14, т. 1, 399], яке найяскравіше виявилось у “буйстві”, чи “гусарстві” (досить згадати дружбу П’єра в Долоховим у “Війні і мирі”); “епікуреїзм”, зокрема у ліриці К. М. Батюшкова; романічність і нарешті романтичне світовідчуття... Все це різні прояви самоутвердження особистості.

І саме з цієї точки зору трактує герой пушкінського “Пострілу” такі форми психіки як “характер” і “пристрасть”: “Характер мій відомий: я звик першенствувати, але змолоду це було в мені пристрастю. В наш час буйство було в моді; я був першим буяном по армії, ми хвалилися пияцтвом: я перепив славного Бурцова, оспіваного Денисом Давидовим. Дуелі у нашому полку траплялися щохвилини...” [16, т. 6, 91].

В “Батьківському покаранні” В. І. Панаєва, яке послужило багато в чому літературною основою “Повістей Белкіна”, однією з причин “буйства” як засобу заявити про себе, названо “читання романів” [15, 82]. М. М. Карамзін відзначав, що, починаючи а останньої чверті XVIII ст., російська провінція стала зачитуватися романами. Це не лише відчиняло вікно у духовне життя людства, але й допомагало творити світ, у якому можна було, хоча б уявно, реалізувати своє “я”. При цьому відбувався акт самопізнання, який разом з тим формував особистість,

підносячи її над буднями: “Які романи найбільше подобаються? Звичайно, чутливі... Безперечно те, що романи роблять і серце і уяву... *романічними*...” [9, 100].

Пушкін звернувся до відображення романічності як прояву самосвідомості особистості, коли переходив від романтизму до реалізму, і, звичайно, її рамки вже здавалися йому тісними. Він не без іронії говорить про те, як його улюблена героїня “...в тишині лесов Одна с опасной книгой бродит... и, себе присвоя Чужой восторг, чужую грусть, В забвенье шепчет наизусть Письмо для милого героя” [16, т. 5, 59]. Засвоєння ж романтичного світогляду Онегіним представлено як духовне зростання, що підносить його над безликим середовищем. На відміну від романічності, яка передбачала привласнення рис ідеальних героїв чи героїнь, романтизм означав відкриття виключності власної особистості, причетності до Абсолюту, ідеалізованого “загального”. Це був початок шляху до самостійності, і його пройде до кінця герой лермонтовського роману. Перед ним вже постане питання про його “призначення”, а, отже, стосунки з людством... З цього часу “історія душі людської” набула самостійного значення.

Так склалися умови для переходу до нової форми психологізму, яка буде відзначатися зосередженістю на окремому “я”. Суспільна психологія не просто опосередкована в ньому, а здається лише відбитком на цілком автономному світі. Але все ж це ще не була та індивідуальність, яка може повністю обходитися від демонстрування причетності до родового, субстанційності... І для неї зберігає значення моделювання своєї особистості, перш за все зовнішніх ознак її незвичайності.

А це значить, що неодмінною рисою цієї поведінки є гра... Недаремно Кант, визнавши суб'єктом пізнання індивідуальність, приділив так багато уваги теорії гри... І Тетяна Ларіна, для якої стало органічним перевтілення у ту чи іншу героїню роману, познайомившись з творами романтиків, назавжди пов'язала поведінку Онегіна з грою у Гарольда чи

Адольфа... Адже його тотожність з Грандісоном для неї вже перестала існувати... Печорін же, іронізуючи над життям, яке здається йому хаосом випадковостей, і над самим собою, неспроможним піднятися до досягнення необхідного, постійно перетворює свою поведінку в гру.

Разом з тим відображується гра, яка стає формою зміни статусу окремої особистості чи всього народу, оновлення життя, єднання людей, попри існуючу соціальну ієрархію. Це — карнавальність, представлена безпосередньо в повістях Гоголя, особливо в “Тарасі Бульбі”, чи опосередковано, як, наприклад, у “Капітанській дочці” з її мотивом перевернутості світу. Можна говорити також про відбиття лімінальності [19, 168—200].

Відокремлення індивідуальності від середовища супроводжувалося її роздвоєнням. Так, Данило Бурульбаш, прислухавшись до благань дружини, припинив двобій з тестем і тут же подумав, що “...погано і не по-козацьки вчинив, просявши прощення, не будучи ні в чому винним” [6, т. 1, 207]. Катерина, в свою чергу, йде проти себе, коли, зрікшись батька-чарівника, погоджується випустити його з підвалу, повіривши, що він займеться спасінням душі. Тема роздвоєння особистості взагалі є провідною у “Вечорах на хуторі поблизу Диканьки”. І, звичайно, роздвоєність — специфічна риса героя роману, оскільки в ньому відображається “...розпад епічної... цілісності людщини” [3, 480]. Недаремно Пушкін надавав принципового значення для розвитку російської прози перекладу “Адольфа” Б. Константа, герой якого, визнаючи власну роздвоєність, узагальнює: “...в людині нема повної єдності” [10, 32].

Частіше всього ця риса оцінювалася як прояв боротьби між егоїстичним і альтруїстичним початками. Звідси — думка К. М. Батюшкова про існування в його “я” “чорної” і “білої” людини. Відгук її відчувається у “Моцарті і Сальєрі” Пушкіна, але Моцарт з його цілісністю бачить “чорну людину” не в самому собі, а поряд з собою... Печорін же пояснює власну роздвоєність не з етичної, а психо-

логічної точки зору. Йдеться про людину безпосередню і рефлектуючу: "...одна живе у повному розумінні цього слова, інша мислить і судить її" [13, т. 4, 442].

З точки зору Гегеля [5, т. 3, 132—250], розщеплення особистості проходить в основному через два етапи. На першому з них цей процес відбувається у межах безпосередності, і його основними проявами стають різні форми несвідомого: ясновидіння, гіпноз, чи, як тоді говорили, магнетизм, божевілья, звичка (і, взагалі, автоматизм поведінки)... Зустріч же, так би мовити, несвідомого із свідомістю відбувається у сновидіннях, в галюцинаціях... Оскільки інтенсивність діяльності несвідомого різко зростає у переломну мить, особливо у зв'язку з відкриттям суперечностей у навколишньому світі чи навіть у власному "я", то вона досить часто потрапляла у поле зору письменників першої половини XIX ст. (нерідко у фантастичному вигляді). Адже вони відображали особистість у перехідну, повну психічних потрясінь, епоху, коли у суспільстві пробуджувалася самосвідомість. Другий же етап полягав у тому, що роздвоєність ставала предметом самоаналізу, а це означало виникнення рефлексії. Вперше з усією повнотою цей психічний стан відобразив Лермонтов, який започаткував тим самим нову форму психологізму.

Відображення роздвоєності мало особливо важливе значення для відкриття у творах Л. М. Толстого "діалектики душі". Адже письменники, як відзначав М. Г. Чернишевський, передавали тільки початок і кінець психічного процесу, оскільки в них виявляється контраст між почуттями. Толстой же відображав психічний процес у всій повноті з його "законами і переходами" [21, т. 3, 338]. При цьому увага зосереджувалася на внутрішньому житті, на його динаміці.

Таким чином, психологізм остаточно оформився як принцип відображення у зв'язку з відтворенням особливого стану суспільної психології: пробудження самосвідомості особистості і визнання нею цінності своєї індивідуальної неповторності. Так виникла та його форма, яка

досягла найвищого розвитку у творах Пушкіна і Гоголя. Звичайно, реалізувалася вона в них по-різному. Адже Пушкін і Гоголь дотримувалися далеко не однакових концепцій людини і до того ж мали справу з різним життєвим матеріалом. З поширенням рефлексії, зокрема скептицизму, почався перехід до нової форми психологізму, яку відкрив Лермонтов. Наступний крок — психологізм Достоевського і Толстого...

Цитована література:

1. Аверинцев С. С. Риторика и ее истоки европейской литературной традиции. — М., 1996. — 446 с.
2. Батюшков К. Н. Соч. В 2 т. — М., 1989.
3. Бахтин М. М. Эпос и роман // Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. — М., 1975. — С. 447—483.
4. Белинский В. Г. Полн. собр. соч.: В 13 т. — М., 1953—1959.
5. Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук: В 3 т. — М., 1975—1977.
6. Гоголь Н. В. М. Собр. соч.: В 8 т. — М., 1984.
7. Жуковский В. А. Собр. соч. В 4 т. — М.—Л., 1959—1960.
8. Кавелин К. Взгляд на юридический быт древней России // Кавелин К. Соч. — М., 1859. — Часть первая. — С. 305—379.
9. Карамзин М. Избран. статьи и письма. — М., 1982. — 351 с.
10. Констан Б. Адольф. — М., 1959. — 158 с.
11. Кюхельбекер В. К. Путешествие. Дневник. Статьи. — Л., 1979. — 789 с.
12. Лезинев А. Проза Пушкина / Второе издание. — М., 1966. — 262 с.
13. Лермонтов М. Ю. Собр. соч.: В 4 т. — М.—Л., 1961—1962.
14. Лотман Ю. М. Избранные статьи: В 3 т. — Таллинн, 1992—1993.
15. Панаев В. Отеческое наказание // Благонравный. — 1819. — Апрель. — № 8. — Часть шестая. — С. 82—95.
16. Пушкин А. С. Полн. собр. соч.: В 10 т. — М., 1961—1966.
17. Скотт В. Собр. соч.: В 20 т. — М., 1960—1965.
18. Толстой Л. Н. Полн. собр. соч. — М.—Л., 1928—1958.
19. Тэрнер В. Символ и ритуал. — М., 1983. — 277 с.
20. Фащенко В. В. У глубинах людського буття. Етюди про психологізм літератури. — К., 1981. — 279 с.
21. Чернышевский Н. Г. Собр. соч.: В 5 т. — М., 1974.